

11. Gromova A. *Literatura i dokument teoriaticheskoe osmyslenie temy (materialy kruglogo stola). Elektronnyi resurs. URL http://lych.ru/online/index.php/oainmenu-65/40 – 2009/365.*

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.49>

Тебегенов Т.,¹ Айтимов М.,² Сағынған Н.³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

^{2,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ РЕАЛИСТІК СИПАТ ПЕН КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ ТҰТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасындағы (Қ. Жиенбайдың “Даңқ түрмесінің тұтқыны”) табиғат – адам – қоғам қарым-қатынастарын әлеуметтік-психологиялық сарынмен жазу ерекшеліктері ғылыми байыпталды және деректерден туындайтын қиял қосындыларының әсерлілігі, нанымдылығы жастар бейнесі арқылы айқындалған. Жазушы жастар бейнесі арқылы ХХ ғасырдың 80-жылдары болған ұлттық- азаттық жолындағы сілкіністерден санасы оянған жаңа көзқарастағы қазақ жігіттерінің тұлғасын даралап, көркем шығармадағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтасуы – адамдардың ойлау кеңістігіне лайықты болмысымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, романдағы табиғат аясындағы адам тіршілігінің шынайылығын ашу, ұлттық-этнографиялық дәстүрлерді уақыт шындығымен сәйкестендіру, т.б. көркемдік шешім эстетикасы ерекшеліктері күрделі сипатымен саралана талданған. Адамдардың жеке өзіндік психологиялық жан әлемі мен оларға тікелей қатысты басқа да жеке тұлғалардың, топтардың қоғамдық - әлеуметтік қарым - қатынастарын қамтитын эпикалық шығармалардың поэтикалық табиғатынан көркемдік шындықтың күрделі жинақтаумен жазылған құрылымы айқындалады.

Түйін сөздер: реалистік сипат, көркемдік қиял, эпикалық баяндау, ішкі монолог

Tebegeenov T.,¹ Aitimov M.,² Sagingan N.³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

^{2,3}Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan

THE REALISM OF THE CHARACTER AND INTEGRITY OF THE ARTISTIC IMAGINATION IN THE KAZAKH PROSE

Abstract

This article reveals the features of writing the socio-psychological relationship of nature-man-society in modern Kazakh prose ("Prisoner of the prison of glory" by K. Zhiembai), as a socio-psychological aspect. The image of the youth the writer highlights the personality of the Kazakh guys from a new point of view, awakened from the turmoil of national liberation the path of the 80 - ies of XX century, the combination of a realistic nature and artistic imagination in fiction – is that people deserve a space of thinking. In addition, the novel analyzes the features of the aesthetics of artistic solutions that reveal the authenticity of human life in nature, the comparison of national and ethnographic traditions with the reality of time, and others. The complex structure of artistic truth is determined from the poetic nature of epic works, which include the independent psychological world of people and social relations of other individuals and groups directly related to them.

Keywords: realistic character, artistic fantasy, epic exposition, internal monologue

Тебегенов Т.,¹ Айтимов М.,² Сагынган Н.³

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

^{2,3} *Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
г. Кызылорда, Казахстан*

РЕАЛИСТИЧНОСТЬ ХАРАКТЕРА И ЦЕЛОСТНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВООБРАЖЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В данной статье раскрыты особенности написания социально – психологических взаимоотношений природы – человека - общества в современной казахской прозе (“Узник тюрьмы славы” К.Жиенбая), как социально-психологический аспект. По образу молодежи писатель выделяет личность казахских парней с новой точки зрения, проснувшихся от потрясений национально-освободительного пути 80 - х годов XX века, сочетание реалистичного характера и художественного воображения в художественном произведении – отличается тем, что люди достойны пространства мышления. Кроме того, в романе были проанализированы особенности эстетики художественных решений, раскрывающие подлинность человеческой жизни в природе, сопоставление национально-этнографических традиций с реальностью времени и другие. Из поэтической природы эпических произведений, включающих в себя самостоятельный психологический мир людей и общественно - социальные отношения других физических лиц, групп, непосредственно относящихся к ним, определяется сложная структура художественной истины.

Ключевые слова: реалистический характер, художественная фантазия, эпическое изложение, внутренний монолог

Кіріспе. Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығының көрінісі классикалық әдеби даму арнасында танылады. Роман жанрындағы шығармалардың эпикалық мол тынысты құрылымында қаламгерлер уақыт пен кеңістіктегі халық тарихы оқиғаларының шиеленісті кезеңдерін реалистік сипатпен бейнелейді.

XX ғасырдың 90 - жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы қазақ романдарының реалистік сипатын дәйектеген тақырып саласы – адамдар мен қоршаған табиғат ортасының хал-ахуалы. Әсіресе, Арал теңізінің тартылуынан, Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен көркем шығармалар әдебиеттегі өзекті мәселелерді қамтуымен танылды. Заманымыздың экологиялық өзекті мәселелерін арқау еткен көркем шығармалар уақыт шындығын туындылардың мазмұны мен пішінінде қамтып, адам мен табиғат тағдырының күрделі жағдайын реалистікпен жазудың тың бағдарына жол салды.

Көрнекті жазушы, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Әбдіжәміл Нұрпейісовтің “Соңғы парыз”, Сайлаубай Жұбатырұлының “Абыржы”, Қуаныш Жиенбайдың “Даңқ түрмесінің тұтқыны” романдарында уақыт шындығы Арал теңізі тартылуының экологиялық зардаптарын реалистік сипатпен қамтуымен ерекшеленеді.

Нәтижелер мен талқылау. Жазушы Қуаныш Жиенбайдың “Даңқ түрмесінің тұтқыны” романының идеялық - композициялық желісінде XX ғасырдың соңғы онжылдығы ХХІ ғасырдың басындағы қазақ тұрмысының реалистік сипаты қамтылған. Романның композициясында бірнеше идеялық желілер саралана алынған: біріншісі – экологиялық апатты жағдайға ұшыраған Арал теңізінің, ондағы Барсакелмес аралындағы материалдық және рухани азып - тоза бастаған адамдардың ауыр хал - ахуалы; екіншісі – отарлық ықпалдың, экологиялық апаттың зардаптары тисе де, тектілігі жоғалмаған қазақтың ұлттық ділінің мықтылығын, қанының тазалығын, рухының биіктігін дәлелдеу.

Романның реалистік сипатын айқындап тұрған басты ерекшеліктердің бірі – Баймырзаның заңды әйелі Салтанаттан туылған ұлы Ғафиз бен Барсакелместегі көңілдесі Ұмытханнан туылған ұлы Қабыл екеуінің тағдыр жолдары.

Романның реалистік сипаты мен ондағы көркемдік қиял тұтасуының көрінісі осы екі бейнеге байланысты оқиғалар желісінде анығырақ байқалады.

Ғафиз – Баймырза мен Салтанаттың жалғыз перзенті, ұлы. Әкесінің биік лауазымды қызметінің арқасында ішкені алдында, ішпегені артында болып өскен Ғафиз кинорежиссерлік мамандықты қалады. Роман композициясына Ғафиз бейнесі келіп қосылатын тұста оның кино түсіру саласындағы бастамалы жұмыстарының ылғи сәтсіз болып жүргенін оқимыз. Тіпті, жап-жақсы түсірілген дүниелерін де қайталап қарағанда өзі жаратпай жүрген Ғафиздің кино өнері саласындағы жаңашыл ізденісі де уақыт шындығына сәйкес. Романның негізгі идеялық желісіндегі қазақтың жаңа дәуірдегі жаңашыл тұлғасын даралау мақсатындағы авторлық баяндаулар да Ғафиздің жан әлемін түсінуге бағдар береді. Шетелдік компанияның жаңа кино түсіру үшін Ғафизді таңдауы да талант иесінің құлшына еңбек етуіне мүмкіндік туғыза алатын қазіргі кезең шындығын көз алдымызға әкеледі:

“Жан - дүниенің ішкі сұлулығынан гөрі сыртқы, әпербақан "жаушаптылықты” алдымен дәріптейтін батыстық стильге еліктеместен, қазақы тірліктің ыстық-суығына бірдей көніп жүрген кейіпкер ешбір боямасыз, қарапайым қимыл-әрекетімен есте қалса екен дейді. ... Қоғамның жүрек соғысы белгілі, ендеше өзін сол қоғамның белді мүшесімін деп санайтын біздің геройымыз қалай дегенде де баяғы өсек аяңмен көш соңында салпақтап жүре алмайды ғой. Алысады, жұлысады, басын бәйгеге тігеді. Жер жүзіндегі күллі жақсылық атаулының бәрін шамасының жеткенінше кеудесіне сыйғызуға тырысатын, кейде аңқау, кейде шарболаттай шымыр қазақ дейтін халықтың бүгінгі жиынтық бейнесі әлгі Ғафиз түсіретін фильмнің басты темірқазығына айналса екен дейді. Ғафиздің кейіпкері бұрын - соңды жасалған бейнелердің біріне де ұқсамаса екен дейді” [1,113].

Кейіпкерді даралау, мінездеу барысында эпикалық баяндаулар мен ішкі монологтар кезектесе қолданылады. Кейіпкердің әлемдік кино өнеріне жаңалық болып қосылатын тың идеясын тапқан сәттегі авторлық баяндаумен кейіпкер жан әлемі толғаныстарының қосыла өрілген болмысынан романтикалық көтеріңкі көңіл-күй, шындық пен қиял тоғысуы сарыны аңғарылады. Кинорежиссер Ғафиздің қиялынан туындаған ой желісінде әлемнің атақты мамандарының, дәрігерлерінің құпия тәжірибелерінен алынған тың нәтижені өнер шығармасы арқылы жеткізуді ойлаған автор мен кейіпкер қиялының тұтасқан сымбаты оқырманды да еліктіреді:

“Қан ... қазақтың қаны сапалылығы мен тазалығы жөнінен бірінші орынға шығыпты! Ал керек болса!.. Енді жеті атаға дейін қан араластырмай, жазатайым жаза басқандарды дала сотының үкімімен соттап, осы бір қадірлі де қасиетті қағиданы қаншама ықылым замандар өтсе де көздің қарашығындай сақтаған және сол бір күймелі көштің жасау - жабдығын орта жолда аударып алмай, бүгінгі ұрпағының қолына аман-есен табыстаған ата - баба аруағына ақсарыбас атамай көріңіз!” [1, 114].

Ғафиз – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі кезінде сол оқиғаның қалың ортасында болған жас жігіт. Өкініші “Желтоқсан кезінде жанын жалдап, қызыл жағалылардың ізінен ит қосып қуалағанына қарамай алаңның қуыс-қолтығында болған оқиғаларды түгел қамтып түсіруге тырысқан таспасын аюдай ақырған орган күштеп тартып алды. Әлі де үмітті. Әлдекімнің үстел тартпасында ұмыт қалмасын дейді” [1,109].

Ғафиз – қазіргі қазақ жастарына тән еркін ойлы пікірін айта білетіндігімен де көрінеді. Мысалы, “Өңшең шөпке тышарлар қоныстанған элиталы аудан” [1,115]. Орталығындағы сырты түгел қоршаулы алты қабатты ақ кірпіш үйдің есігі алдын күзетіп отырған мінездері дөрекі екі милиционерлерге айтқан сөздерді де қазіргі қазақ жастарының еркін ойлы көзқарастарымен сәйкес айтылғандай сезіледі:

“Сіздер тәуелсіздігімізді мойындағысы келмейтін іштен шыққан жаусындар!”, “КГБ-нің баяғы қызыл жағалы киімдерін әлі күнге дейін не үшін иықтарыңыздан тастамай жүрсіндер?”, “Түймелерінде СССР-дің гербі және оны жалтыратып күнде сүрткілейсіздер”, “Айдың - күннің аманында жау алатындай, кез - келгеннен үрейленіп, күзетші жалдап, үйлерінің айналасын темір тормен қоршатып не көрінді?!” [1,117].

Жазушы Ғафиз бейнесі арқылы ХХ ғасырдың 80-жылдары болған ұлттық- азаттық жолындағы сілкіністерден санасы оянған жаңа көзқарастағы қазақ жігітінің тұлғасын даралау.

Ғафиздің “кемшілігі” – өзін өсірген, оқытқан, аспирантурасын бітірткен, сөйтіп ғалым немесе әкім болуын ойлаған әкесі Баймырзаның ойындағыдай бола алмаған. Тағы бір кемшілігі – әкесімен жездесіндей қалжындасатыны. Әкесімен “Реті келсін-келмесін, сөз ілгіш қармақты тауып ала қояды”. Әкесі Баймырза баласының өзімен тәжікелескен осы қылығын қойдыра алмай, я ұрып - соға алмай, баласы екеуінің арасындағы осы қарым-қатынастардан іштей күйзелген Баймырзаның пұшайман хал - ахуалын психологиялық тұрғыда айқын елестеді. Баласының өзімен жағаласып сөйлегеніне

күйінгенмен, оны ұрып-соғуға да көңілі дауаламаған Баймырзаның оңашадағы ой – толғаныс сәттеріндегі ішкі дауыстары да оның баласының жан дүние әлемін, талантын түсінетіндігін дәлелдейді:

“Ал сіздің балаңыздың, Ғафиздың білмейтіні жоқ, білімі ұшан - теңіз. Таза. Анаған да, мынаған да тұмсығын тығып, орынсыз жерге киліге кетпейді. Тұла бойынан зиялылықтың иісі аңқиды...

Әкім болғысы келмеді. Талантты жігіт тек әкім болуды мақсат тұтса, оны әлдеқашан-ақ тастай тындырар еді ғой. Өмірін өнерге арнады. Мына заманда өнер адамының маңдайы қайтіп бірден жарқырай қойсын. Оның үстіне Ғафиздің ана сүтімен бойға дарыған талғамы қандай! Өте кірпияз. Мөлдір. Иә, таланттың жолы қай кезде оңай болып еді. Ғафиздей кинорежиссер сирек. Желтоқсан оқиғасына бастан-аяқ қатысып, көрген-білгенін түгел таспаға түсіріп үлгірген-ді. Онысын “үш әріп” көзбе-көз күш көрсетіп, тартып алды. Ары - бері бұлтаққа салып еді, иісшіл қарсақтар тіміскілеуін қойды ма, ақыры өміріне қауіп төндірді. Тіпті, айдаладағы кино өнеріне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын Сізді де қоңыр үйге талай мәрте сүйрелеген жоқ па - еді?!” [1,106-107].

Бұл – кейіпкердің жан әлеміндегі ішкі монолог қолданысының үлгісі. Адамдардың жан әлемінде өзімен - өзі сөйлесетін немесе маңайындағы адамдарға қарата айтылатын пікірлер үнемі болып жатады. Адамның сыртқы әлемге дыбысталып, жеке сөздер, сөйлемдер болып атқарылатын ой - пікірлері ағыны жан әлеміндегі үздіксіз қозғалыстағы ой - тұжырымдардай туындайды. Әдебиетші - ғалым Г. Пірәлиева ішкі монологтардың әуелгі бастауы В. Шекспир пьесаларында жиі қолданылғанына, жаңа кезең әдебиеті шығармалары (Л. Толстойдың “Анна Каренинасы”, Мұхтар Әуезовтің “Абай жолы”, т.б.) да кеңінен орын алғанына, психологиялық табиғатына баға береді: “Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы өзіне-өзі қарата айтылған арнауы. Көңіл - күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдың бір түрі. Ішкі монолог әдебиеттегі сана ағымымен сарындас беру үшін қолданыла бастаған. ... Формасы мен мәні адам психикасындағы ғылыми және эпикалық ойлау жүйесінің, дамуына байланысты өзгеріп отырған. Сондықтан да ол әсіресе, әлеуметтік-психологиялық романдарда жиі кездеседі, автордың көрінбей араласуы арқылы жүзеге асады, психологиялық анализ түрінде беріледі” [2,229-230].

Зерттеуші өзінің бұл ойын “Көркем прозадағы психологияның кейінгі мәселелері” (Түс көру, бейвербалды шиараттар, заттық әлем) атты монографиясында [3] да кеңейткен.

Қазіргі қазақ романдарының сөз арқауындағы үлгілері (Ә. Нұрпейісовтің “Соңғы парыз”, С. Жұбатырұлының “Абыржы”, Қ. Жиенбайдың “Даңқ түрмесінің тұтқыны”, Ғ. Құлахметтің “Үйірі жоқ көкжал”, т.б.) – әлеуметтік - психологиялық сипатты туындылар. Адамдардың жеке өзіндік психологиялық жан әлемі мен оларға тікелей қатысты басқа да жеке тұлғалардың, топтардың қоғамдық - әлеуметтік қарым - қатынастарын қамтитын эпикалық шығарма-лардың поэтикалық табиғатынан көркемдік шындықтың күрделі жинақтаумен жазылған құрылымы айқындалады.

Қ. Жиенбайдың романында да басты кейіпкерлердің (Баймырзаның, Ғафиздің, Қабылдың) ішкі монологтары идеялық-композициялық желіде мол қолданылғанын байқаймыз. Басты кейіпкер Баймырза өзінің балалық шағын, оқуға, қызметке талпыныстарын, әйелі Салтанатқа, баласы Ғафизге, қызмет барысындағы адамдардың мінез-құлық құбылыстарына, туған жері Арал теңізінің, Сырдария өзенінің тағдырына байланысты қарама-қайшылықты жағдайлар кезінде үнемі ішкі монологтарымен бейнелеген. Үйінің балқонында түн жамылып, бөтелке коньякты тауысқанша ішіп, ішкі дауысының бағалауларын, бағауларын тыңдап, таң ата төсегіне қисайған Баймырзаның хал - ахуалы шығарма кейіпкерінің реалистік сипатын аша түскен. Жан әлеміндегі екі ұдай ойлардың ішкі дауыспен пікір жарыстыруы да кейіпкердің реалистік тұлғасын даралай түскен. Басты кейіпкер Баймырзаның түні бойғы ішкі монологтарының қорытындысы таңата төсегіне қисайып жатып әйелі Салтанат екеуі арасындағы диалогпен түйінделген:

“– Осы Ғафизжанға несіне ренжігенмін, а?!

– Ақылың енді кірді ме?

– Ештен кеш жақсы емес пе?” [1,107].

Барсақелмес қорығын қаңғып келген озбыр браконьерлерден қорғағаны үшін жазықсыз түрмеге қамалған Қабылдың хал-жағдайын Ұмытханның телефон соғуынан естіген Ғафиз кейінірек әкесімен әдеттегісінше еркін сөйлесіп отырып, өмір шындығының қалайда айтылмай қалмайтын құдіретін ауызға алады. Арал жаққа барған сапарынан кейін ауырып қалып, сауығып келген әкесіне қуақылана жымығаны, өзіне Ұмытханның телефон соққанын, сол әйелмен кездескен-кездеспегенін сұрағаны, шындық туралы бағалауы – бәрі де кейіпкердің реалистік бейнесін таныта түседі:

“– Кездестіңіз бе?

– Кіммен?!

– Білмей қалуын. Мойныма қарыз болмасын, анада бір әйел хабарласқан ел жақтан. Есімі кім еді?... Үміт, Ұмыт, Ұмытхан... Баласының жағдайын айтайын деп едім дейді... Қайдағы бала? Кімнің баласы? Ал, сөйле, жырауым, құлағым сізде... Іні болса аға, ағам болса іні болуға дайынмын. Жасырмай айтыңыз, кәне?!..

– Ұмытхан, Ұмытхан дейді... Апырай, ?! Есімде жоқ... Ал, жалғыз балам – Ғафиз.

– Шал, сиқырланба, ойлан, ойлан. Шындық айтылады түбінде” [1,216].

Бұл – Ғафиз дүниетанымының шынайы сипаты. Әкесінің алыстағы Барсакелмес қорығындағы Ұмытхан келіншекпен аз ғана уақытқа көңіл қосып, одан туған Қабылдың бұл өмірде бар екендігін ешкімге ешқашан тіс жарып айтпаған Баймырзаның сырын баласы Ғафиз телефон соққан Ұмытханның сөзі арқылы есітіп, соны әкесінен сұрап отырғанда, әрине, шындықтың шынайылығын сезіп отыр.

Көркем шығармадағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтасуы – адамдардың ойлау кеңістігіне лайықты болмысымен ерекшеленеді.

Ғафиздің өмір шындығы әкесінің өзінен басқа да баласы бар екенін біле отырып, әкесін састыра сөйлеуі де өмір шындығына сәйкес.

Осы уақытқа дейін жас толқын өкілі өз баласы Ғафиздің өзінше еркін ойлағанының, сөйлегенінің, белсенді іс - әрекеттерінің барлығы да Баймырзаның өзінен бастау алғанын, өз қасиеттерінің жаңа кезең келбетіне сәйкес өрбіп келе жатқанын жан дүниесімен түйсінгенін осы психологиялық желінің көркемдік шешімінен түсінеміз.

Ғафиз – Баймырза тектес әкелердің негізгі табиғи жаратылыс қасиеттерін жаңа уақыттың еркін кеңістігінде жүзеге асыруға ұмтылған жас буынның өкілі.

Романның идеялық - композициялық желісін құрап тұрған басты кейіпкерлердің бірі – Қабыл. Ол – Баймырзаның Барсакелмес қорығына барғанда көңілдесі болған келіншек Ұмытханнан туылған ұлы. Санаулы ғана адамдар мекендейтін Барсакелмес қорығы мекенінде уақытша көңілдес болған Баймырза мен Ұмытхан екеуінің баласы екендігі шығарма желісі арқылы белгілі болып отырады. Қабыл – Ұмытхан арудың сөніп бара жатқан аналық сезімін тұтатқан перзенті. Әуелгі отасқан күйеуі Ұмытханды бала тумағаны үшін тастап кетсе, Барсакелмес қорығына іссапармен келген Баймырзамен төсек қатынасындағы көңілдегінен дүниеге келген Қабыл тағдырының әуелден осылай айрықша болып басталғанын көреміз.

Қабыл – әке мен шешенің жұптасқан отбасылық одағы аясында өспеген, тек қана анасының жүрек жылуымен өскен жігіт. Роман композициясында анасының жатырында пайда болуынан бастап, фәнидегі сәбилік, балалық, жігіттік кезеңдерінің бәрінде де оның өзіндік ерекшелігімен дараланып қалыптасқанын көреміз. Қабыл – жазушының туған халқы, қазақ ұлты туралы азаматтық - перзенттік махаббатын жинақтап көрсеткісі келген көркемдік шешімінің көрсеткіші.

“Қорықта дүниеге келген, балалық, жастық шағын осында өткізген жалғыз адам – ол – Қабыл... Өмірі арақ, темекі деген кесапатыңды аузына алмаған Қабылдың...” [1,163] – роман құрылысындағы сюжеттік бөліктердегі адалдығын, мәрттігін, дене қайратын танытатын тұстары кейіпкердің өзіндік даралығын танытады.

Роман композициясындағы сюжеттерде Қабылдың көркем әдеби тұлғасын даралап танытатын бірнеше оқиғалық - дәлелдемелер бар: біріншісі – табиғат – Ананың шынайы жанашыры ретінде Барсакелмес қорығының аң-құстарын (“Екі қабан, екі қарақұйрықтың текесін, он бес үйрек, бес - алты қаз атып алмайынша бұл арадан кетпейміз!”) ату жоспарымен келген браконьерлерді мылтық атып қуып жіберген жанкешті - қайсарлығы; екіншісі – төс сүйегінен алынған қан аралас кемік майын Бруней сұлтандығындағы ауқатты адамның тұңғыш баласының тамырына жіберіп, бүлдіршіннің жанын алып қалған азаматтық ерлігі.

Романдағы басты кейіпкер осы Қабылдың мінез - құлық ерекшелігін, дене қайратын, адамгершілік қасиетін, төс сүйегінен бұрғылау әдісімен алынған кемік майын ауру бүлдіршінге құйып, аман алып қалуын арқау ету арқылы – автордың қазақтың халықтық физиономиялық - психологиялық бітім болмысын жаңаша дәлелдегісі келгендігі байқалады.

Қабылдың туған жерін, атақонысын, өзі дүниеге келген, туып - өскен Барсакелмес қорығын жан-тәнімен жақсы көрген көзқарасын жазушы бірнеше оқиғалар арқылы дәлелдеген: біріншісі – БҰҰ - ның табиғи ортаны қорғау жөніндегі әлемдік атлас каталогіне кірген Барсакелместі сақтауға арналған акционерлік қоғам ыңғайындағы ұжымның төрағасы болып сайланғаны; екіншісі – қорыққа келіп аң-құстарды атып алуға келген браконьерлердің алтыатар мылтығын тартып алып, өздеріне

қарай атып, қорқытып, қуып жібергені; үшіншісі – түрмеде дене күш - қайратымен танылып, Қабыл - Қабылан атанғаны; төртіншісі – түрменің бас дәрігері Санжар Биахметовичтің таңдауымен арнаулы медициналық бақылауға алынғаны, қорытындысында ең таза қанды адам екендігі дәлелденгені.

Романдағы көркемдік шешімнің негізгі арнасы – қазақтың ұлттық діл болмысын шындық пен қиял тоғысуында бейнелеу. Шындық пен қиял тұтасуы – көркем әдебиет туындысындағы романтикалық және реалистік көзқарастар тұтасуын бейнелейді. Қабыл-Қабылан – радиация мен тұзды ауа зардаптары торлап тұрса да, қазақтың ата-бабалық кескін-келбетін, қан тазалығын, адамгершілік-имандылықты, туған жерді қорғаудағы, сақтаудағы ұлттық-отаншылдық биік рух парасатын ұлықтаған ұрпақтың көркем жинақталған тұлғасы.

Романда оның кескін - келбеті де, өзіндік дағдылары да айрықша даралығымен бейнеленген. Мысалы:

1 “Екі жұдырығы гүрзідей. Бір адамның тақиясына тар келмейтін қара күштен бұл да құралақан емес. Күрес өнерінің әжептәуір әдіс - тәсілін біледі. Шығыс жекпе-жегі туралы талай кітабынды шекілдеуікше шаққан. Бұлшық еттері білем - білем, желкесі жұмыр. Кеудесі аяққаптай. Және қимылына көз ілеспейді. Қандай биіктен лақтырсаң да төрт тағандап, аяғымен тік түсетін тарғыл мысық кәдімгі. Өмір бойы құс етімен қоректенді. Жөргекте жатып ішкені ешкінің қою сүті. Қысы - жазы теңіздің тұзды суына жуынды” [1,209].

2 “Тастан қашағандай келісті дене бітіміне сұқтана қарайтындар жетерлік” [1,210].

3 “Құлақ шымшылайтын аязға қарамастан беліне дейін шешінеді де, дереу білем-білем бұлшық еттерін қатқан қармен ысқылай бастайды. Рақат - ай, рақат! Мұз үстіне жүгіре шығып, терең тұсқа келгенде кісі сиятындай ойық ойып, Қапшағайдың мұздай суына бір сүнгіп шығарма еді, әттең-ай! Жалаң аяғымен қар кешпелегелі қай заман” [1,203].

Барсакелмес қорығындағы аңдарды аулауға келген браконьерлер – жергілікті билік басындағылардың біреуі баласы, біреуі жандайшаптары болғандықтан, Қабылдың олардың өзіне кезенген мылтықты тартып алғанын, қорқыту үшін сол мылтықты атқаны үшін түрмеге қаматқаны – қоғамдағы әділетсіздіктің шынайы көрінісі. Билік жүйесіндегі әділетсіздіктің нақты осы көрінісі арқылы адамзат тарихының осындай әділетсіздік жайлаған сипаты дәлелденеді.

Қабылды арнайы тексеріске алып, оның қанының тазалығын анықтаған түрме бас дәрігерінің қуанышын да автор оның көтеріңкі көңіл-күйімен жеткізген: “Ойда – жоқта тағдыр бұған Қабылды табыстырды. Айтатыны жоқ, олжа, олжа! Күллі түрмедегілерден күдер үзген еді. Міне, денсаушылық деп осыны айтыңыз! Қан құрамы тап – таза” [1,221].

Роман композициясының басынан аяғына дейінгі идеялық желі – қазақ халқының, даласының, оның ішінде Арал теңізінің, Сырдария өзенінің, Барсакелмес қорығының су жетімсіздігінен құрып бара жатқанына алаңдау.

Алаңдау – басты кейіпкерлердің көзқарастарымен, іс-әрекеттерімен әлеуметтік-психологиялық хал-ахуал жағдайында айқындалған ерекшелік. Адамдарды, олар өмір сүріп отырған ата мекеніндерді сақтау – авторлық идея бағдары.

Романның идеялық-композициялық желісіндегі қазақтың әлем өркениеті кеңістігіндегі дара қасиетін дәлелдеу, дәйектеу мұратының авторлық эпикалық баяндаумен де, кейіпкерлердің монологтарымен де, диалогтарымен де жүзеге асқанын байқаймыз.

Мысалы, түрменің бас дәрігері Санжар Биахметовичтің Қабылды мұз құрсаңнан Қапшағай айдынына балық аулауға апарып отырып, өзінше шағын дастархан жайып құрметтеп, сөйлеп отырғандағы қалпын да қазақтың ұлттық діліне, табиғи жаратылысына деген азаматтық - перзенттік махаббат сезімінің көрінісіндей қабылдаймыз: “Үлкен кісі түрмедегі тұтқынның алдында иіліп - бүгіледі. Тәтті тоқаш тіл үйіреді, қызыл термостағы қалампыр қосылған ыстық шай бой шымырлатады...”

– Осы отырысымызды шампан атып, атап өтуге болар-ақ еді, бірақ сен ішпейсің. Дұрысы – саған әзірге ішуге болмайды. Дегенмен ырымын жасайық, – екеуі күрешкі соғыстырды, – Қазақ деген халықтың әлем мойындаған асыл тегі үшін. Аталарымыз білген ғой бір нәрсені. Қан тазылығы жөнінен қазақтар бірінші орында!” [1,222].

Ал, төс сүйегі тұсынан алынған кемік майды радиация сәулесін қабылдаған ауру бүлдіршінге құю үшін Қабылдың келісімін алғаннан кейін, жасалған төрт сағаттық операция, одан кейін Бруней сұлтандығындағы ауқатты кісінің сол баласының сауығып кеткені, баласының сауыққанына қуанған әкесінің Қазақстанның дүниежүзіне мәлім болған сапалы мұнайына арналған халықаралық симпозиумға шақырылып, осы сапарында Қабылға мол сый-сияпат жасағысы келіп, ұшақ үстінде

қуанып келе жатқаны баяндалған. Осы сәтте бүкіл ғаламдық байланыстар жүйесі интернеттен компьютер экранында жарияланған мәтін де қазақтың ұлттық жаратылысын, бітімін әлемге әйгілейді:

“Төс сүйектің тұсынан бұрғылау әдісімен кемік май алынды... Кемік май – таза қанның тұнбасы. Алты-жеті атаға дейін қан араластырмауды көрегендікпен ойлап - пішкен көшпенді халық ұлы даладай данышпандығын әлем жұртшылығына тағы да табандылықпен мойындатты!.. Асығыс айтылған пікірталастар бір байламға тірелді... **Қаны таза қазақ халқы** енді ойлау қабілетімен де алға шығатын болды - ау, деп қауіптенген жапон ғылым академиясы кезектен тыс шұғыл отырыс өткізіпті – міс” [1,225].

Қазақтың жеті атаға дейін қыз алыспайтын – қыз беріспейтін туыстық қатынастар заңдылығы – ата - бабалық ұлттық әдет - ғұрыптар, салт - дәстүрлер жолы. “Жеті ата: 1. Бала. 2. Әке. 3. Ата. 4. Арғы ата. 5. Баба. 6. Түп ата. 7. Тек ата” [4,33] болып сабақтасатыны – ата-бабалардың ғасырлар бойы сақтап келген үрдісі. Қазақ халқының ұрпақтар жалғастығын, қан тазалығын сақтауы жолында қалыңдықты, қатынды таңдауда да сапалы ұрпақтың дүниеге келуін ойлаған тәлім-тәрбиелік тағылымы айрықша назарда болып келген.

Қазақ фольклорындағы мақал - мәтелдерде де сапалы ұрпақтың дүниеге келуі халықтың мәңгілік болашағы болатынын ойлау даналық түйіндеулерін дүниеге келтірген. Мысалы: “Ат болатын құлынның бауыры жазық келер, адам болар баланың маңдайы жазық келер”, “Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді, атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді”, “Болар бала боғынан”, “Балаң болса шоқ болсын, шоқ болмаса жоқ болсын”, “Жақсы бала – сүйік, жаман бала – күйік”, “Талапты бала – талпынған құстай, құмары қанбас аспанға ұшпай”, т.б. [5,99-102].

Қазақ – адамгершілік, батырлық қасиеттері мол ұрпақ өсіруді ойлаған халық. Ақын-жыраулардың терме-толғауларында да, ұрпақтар сапалылығы, оларды дүниеге келтіретін ұрғашы жынысының да жақсылығы туралы жырланған. Бұл орайда, Бұқардың толғауы назар аудартады:

Жал, құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас!
Жаман қатын алғаның,
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде,
Оңды жауап қата алмай,
Жалғанда қор болғаның,
Таудан аққан тас бұлақ,
Тасыса құяр теңізге,
Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.
Жаманнан жақсы туса,
Жақсыдан жаман туса,
Тартпай қоймас негізге [6,90-91].

Бұқар – Қазақ хандығы мемлекетін сақтайтын Абылай хан ұрпақтарының да тектілік тұғыры сақталуына ерекше мән берген жырау. Қазақ мемлекеті басқарушыларының сапалы ұрпақ, саналы азамат болып жалғасуының елдікті, мемлекеттілікті сақтаудағы ұлағатына, тағылымына насихаттық - үгіттік жырын арнайды. Бұл қазақ ұлты ұрпақтарының қан тазалығын сақтаудағы ұлағат жолы:

Ай, Абылай, Абылай,
Қатын алма қарадан,
Қара тумас сарадан.
Қатын алсаң қарадан,
Алды кетпес баладан,
Арты кетпес жаладан.
Қатын алма төреден,

Еркегі болар жаужанды,
Ұрғашысы ер жанды.
Төре берер ұл туса,
Аузы кетпес парадан.
Мал жинасаң, қойдан жи,
Майы кетпес шарадан,
Ит жинасаң сырттан жи,
Қойды бермес қорадан.
Аталыдан би қойсаң,
Адаспас жол мен жобадан,
Атасыздан би қойсаң,
Босанбас аузы парадан.
Ағар дария су кешпес,
Қалмақтан алсаң маһи бір зайып,
Сүйегінді жоғалтпас.
Отының болсын жантақтан,
Қатының болсын қалмақтан,
Қосының болсын қазақтан,
Сегіз қиыр шар тарап,
Төрт құбылаңды түгел қып,
Төріңде жатып салмақтан! [6,100-101].

Қазақтың ұлттық - халықтық қалыптасу, даму жолы – ұрпақтар қаны тазалығының нәтижесі. Көркем шығармалардың реалистік сипатына негіз болған ұрпақтар жалғастығындағы қан тазалығының дәріптелуі – ұлттық, ата - бабалық тектілік негізі сақталуының көрсеткіші. Ал, жазушы Қ. Жиенбайдың “Даңқ түрмесінің тұтқыны” романындағы кейіпкер Қабылдың төс кемік майы арқылы қазақ халқы қанының дүниежүзі бойынша ең таза сапалы екендігінің жариялануы – шындық негізіндегі көркемдік қиялдың мәнді туындысы заңдылығымен өрнектелу көрсеткіші.

Әдебиеттанушы - ғалым С. Негимовтің ғылыми байыптауы сөз арқау-ындағы, роман кейіпкерінен туындаған авторлық көркемдік шешімді дәйектей түседі: “Көркемдік қиял шындық пен шарттылықтың бірлестік - тұтастығына негізделеді. Көркемөнерде тақырып таңдау, оның тереңіне бойлау, өмір құбылыстарының ішкі қабаттарына барлау жасау, солардың әлеуметтік - эстетикалық мәнін ұғыну, сан алуан кейіпкерлердің бейнесін, жандүниесін, жүріс - тұрысын суреттеу көркемдік қиялға байланысты.

“Бұдан біз көркем өнердегі ойдан шығару, көркемдік қиял дегеніміздің екі түрлі мағынада айтылатынын байқаймыз. Бірінші, кең мағынасында, қандай да болсын өмірде кездесетін, кездесуі мүмкін құбылыстарды, ойша елестетіп, бейнелеп көрсету деген ұғымды білдіреді. Бұл тұрғыдан қарағанда көркем әдебиеттегі адам бейнелері өмір суреттері түгелдей ойдан шығару, шындық пен көркемдік қиялды ұштастыру арқылы жасалады. Екінші, тура мағынасында, тек ғажайып сипаты бар, болмыста дәл сол қалпында кездеспейтін қиялдан туған көркемдік бейне, көріністер ғана ажыратылып алынады. Мұндай таза көркемдік қиялдан туған бейнелер де қалай да белгілі, өмірде кездесетін нәрселердің нақтылы сипат-белгілерін негізге алып, соларды ойдан шығарылған бейнеге телу арқылы пішінделеді” [2,116-117].

“Даңқ түрмесінің тұтқыны” романындағы Қабылдың төс сүйегі тұсынан кемік май алу – көркемдік қиял жемісі. Адамның сүйегіндегі кемік майды радиациялық сәуледен ауырған бүлдіршін баланың қанына құю да ғылыми-тәжірибелік болжамдар негізіндегі ойлаудың бір көрінісі. Ал, сол Қабылдың төс сүйегінен алынған кемік май арқылы әлемдегі ең таза қазақ қаны екендігінің дәлелденуі – шындыққа негізделген көркемдік шындықпен баяндалу үлгісі. Қаламгердің бұл арадағы табан тірегені – қазақтың жеті атаға дейін қыз алыспайтын қыз беріспейтін ата-бабалық дәстүрі. Бұл – шынында да әлем халықтарынан қазақты даралап тұрған ең басты дәстүр. Бұл дәстүр ежелгі Отаны Орталық Азияны мекендеген түркі халықтарының тарихи түпкі ата-бабалық негіздерінен (сақ, скиф, ғұн) басталған, түркі өркениеті дәуірлерінде нығая қалыптасқан, кейінгі ғасырлардағы жеке-жеке ұлт болып өркендеген дәуірлерінде де жоғалмаған. Қазақ – қандас туысқан түркі халықтарының атажұрт негізі. Қазіргі заманғы этнология мәселелерін зерттеушілердің (У. Х. Шалекенов, М. У. Шалекенов) бағалауы бойынша да әлемдегі ең жоғары сапалы халықтың тарихи негізділігі дәлелдене түседі: “Түріктер жер бетіндегі жоғары дамыған халықтардың бірі екені тарихта талай дәлелденген. Түрік

элемінің аты аңызға айналған Афрасиаб патшаның түріктерге берген мінездемесін келтірейік: “Турок подобен жемчужине в морской раковине, которая не имеет ценности, пока живет в своем жилище, но когда она выходит наружу из морской раковины, она приобретает ценность служа украшением царских корон, шей и ушей у невесты” [7,149-150].

Атышулы қолбасшы данышпан Афрасиабтың бұл сипаттамасынан артық ешкім айта алмайтын шығар. Осы сөз түгелімен қазақтарға айтылған болып көрінеді. ... Қазақ халқы, түрік халқының бір бөлігі болып, өзінің тамаша қасиеттерін тарихта көрсетіп келе жатқанын естен шығаруға болмайды” [7,264-265].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы арқылы шығармаларға арқау болған қайшылықтар мен қақтығыстар негізі, жеке адам мен қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның үндестігі мен үйлесімсіздігі, т.б. мәселелер поэтикалық тұтастықпен анықталады.

XX ғасырда бүкіл планетаға зардабын тигізіп отырған экологиялық апаттардың қоғамды, мемлекетті, ғылымды басқарып отырған жеке адамдардан бастау алып, көзқарастар қақтығыстарының себептер мен салдарлары эпикалық шығармалар желісінде айқындалған. Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипаттың көркем шындықпен оқырмандар көңілінен орын алуында әдеби бейнелеулердің көркемдік қиялмен өрнектелуі де эпикалық туындылардың өнернамалық болмысын аша түскендігі танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жиенбай Қ. Даңқ түрмесінің тұтқыны: Роман, әңгімелер, хикаят. – Алматы: Өлке, 2002. – 320 б. - кітап
- 2 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б. - кітап
- 3 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б. - монография
- 4 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына (Бірінші кітап).–Алматы: «Ана тілі» ЖШС, 2005.– 136 б. - кітап
- 5 Қазақтың мақалдары мен мәтелдері / Құрастырған Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Білім, 2004. – 272 с. - кітап
- 6 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық / Құрастырғандар: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б. - кітап
- 7 Шалекенов У.Х., Шалекенов М. У. Әлем халықтарының этнологиясы. – Алматы: Алтын мұра, 2002. – 302 б. - кітап

References:

1. Jienbai Q. Dañq türmesiniñ tütqyny: Roman, añgimeler, hikaiat. – Almaty: Öлке, 2002. – 320 b. – kitap
2. Ädebittanu terminderiniñ sözdığı / Qūrastyrgandar Z. Ahmetov, T. Şañbaev. – Almaty: Ana tılı, 1996. – 240 b. - kitap
3. Pırälieva G. Kōrkem prozadağy psihologizmniñ keibir mäseleleri (Tüs köru, beiverbaldy işarattar, zattyq älem). Monografia. – Almaty: Alaş, 2003. – 328 b. - monografia
4. Kenjeahmetūly S. Jeti qazyna (Birinşi kitap).–Almaty: «Ana tılı» JSS, 2005.– 136 b. – kitap
5. Qazaqtyñ maqaldary men mätelderi / Qūrastyrgan Ö. Tūrmanjanov. – Almaty: Bılım, 2004. – 272 s. - kitap
6. Bes ğasyr jyrlaidy: 2 tomdyq / Qūrastyrgandar: M. Mağauin, M. Baidildaev. – Almaty: Jazuşy, 1989. – T. 1. – 384 b. - kitap
7. Şalekenov U.H., Şalekenov M. U. Älem halyqtarynyñ etnologiasy. – Almaty: Altyn mūra, 2002. – 302 b. - kitap